

KAPİTALİZMİN YENİ NESİL “ÇOKLU KRİZ”LERİ

Uğur ESER¹

ÖZET

Kapitalist ekonomilerin eleştirel politik ekonomisi bize küresel kapitalizmde, geçmişinde on yıllarca gerilere giden, günümüzde ise birbiriyle iç içe geçmiş başlıca üç kriz eğiliminin sürdüğünü gösteriyor. Borç krizi, ekolojik kriz ve demokrasi krizi. Kapitalizmin “çoklu kriz”lerinin ardında bir sermaye birikim stratejisi ve bunu içeren bir büyüme modeli olarak finansallaşma ya da finans odaklı büyüme yatmaktadır. Küresel kriz sonrası gelişmeler bu birikim-büyüme modelinin ekonomik, siyasal ve çevresel pek çok sorunu da beraberinde getirdiğini göstermiştir. Bu çalışma bu krizlere odaklanmakta ve kapitalist sistemin doğasında olan küresel çaptaki “çoklu kriz”lerin sistemle bağlantılı ve içsel olduğunu iddia etmekte ve sistemik (finansal, iklimsel, siyasal) bozulmanın nedenlerini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Finansallaşma, Çoklu Krizler, Eleştirel Politik İktisat.

JEL Kodları: P10, P16, G01

¹ Prof. Dr, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü. e-posta: ueser55@gmail.com. ORCID No: 0000-0003-1517-8197

NEW GENERATION “MULTIPLE CRİSES” OF CAPITALİSM

Uğur ESER²

ABSTRACT

The critical political economy of capitalist economies shows us that there are three main crisis trends in global capitalism that go back in time and are intertwined with each other today : Debt crisis, ecological crisis and democracy crisis. Behind the multiple crisis of capitalism lies financialization as a capital accumulation strategy and a growth model that includes it. Developments after the global crisis showed that this accumulation model brought many economic, political and environmental problems. This study focuses on these crisis and argues that multiple global crisis inherit in the capitalist system are system-related and internal, and it also discusses the causes of systemic (financial, climatic and political) deterioration.

Keywords: Neoliberalism, Financialization, Multiple Crisis, Critical Political Economy.

JEL Codes: P10, P16, G01

² Prof. Dr, Abant İzzet Baysal University, Economics and Administrative Sciences Faculty, Economics Department. E-posta: ueser55@gmail.com. ORCID No: 0000-0003-1517-8197.

GİRİŞ

Ana akım- neoklasik iktisatın kriz karşısındaki yaklaşımı, genellikle buna yol açan şeyin piyasa oyuncularının davranışlarını (karar verme eğilimini) etkileyen hatalı hükümet politikaları (siyasal kararlar), piyasa-dışı kurumların (devlet, sendikalar vb.) müdahaleleri ve/veya beklenmedik şoklar (iklim değişimi, salgın hastalıklar, teknolojik, demografik hareketler, göç vb.) olduğudur. Ekonominin belirli süreli kısa döngüler (cycles) dışında düzenlilik gösterdiğine inanılır. Buna göre rekabetçi-rasyonel koşullar olduğu sürece sürekli dengeye yönelme eğiliminde olan ekonominin işleyişini- dengelerini bozan ve ekonomilerin istikrarını sağlamasına engel olan dışarıdan müdahaleler önlenir, piyasa aksaklıkları-kusurları düzeltilir ve düzenleme eksiklikleri olmaz, hükümetler “doğru” politikalar uygular ve beklenmedik şoklara karşı ekonomiyi dirençli kılacak reformları yaparsa piyasalar mükemmel işler. Rekabetçi-rasyonel koşullarda piyasalar kendi kendini düzeltir. Bu yaklaşımın temelinde idealize edilmiş bir birey ve dengeye eğilimli rekabetçi piyasalar vardır. İktisat biliminde “etkin piyasa hipotezi” olarak bilinen ve son çeyrek yüzyıldır egemen bir paradigma haline gelen bu yaklaşım 1980’lerden bu yana neoliberal iktisat politikalarına büyük bir meşruiyet sağlamıştır.

Ancak 2000’li yıllarda sık yaşanan küresel krizlerle birlikte ana akım-neoklasik iktisatın bu yaklaşımı tartışmaya açılmış ve bu teorinin meşruiyetini sorgulayan bir dönem başlamıştır. Yeni ana akım (geç neoklasik) teoriler artık piyasaların neden kusursuz işlemediğini, bu kusurların-aksaklıkların nasıl düzeltileceğini ve piyasaların rekabetçi olacak şekilde nasıl işleyeceklerini açıklamaktadır (Eser, 2018). Yeni Klasik, Yeni Keynesçi ve Yeni Kurumsal iktisat okullarının karışımı olan (temsil ettiği) bu yaklaşımın iktisattaki hakimiyeti neoliberal (İkinci Kuşak– Post Washington Uzlaşısı) politikalar için iktisadi- teorik güçlü bir gerekçelendirme sağlamıştır. Yeni Uzlaşısı artık piyasaların kendi haline bırakılmasını (piyasalar kendi haline bırakıldığında mükemmel işler) değil, rekabetçi işleyebilmesi için başta devletler olmak üzere, “doğru” kurumların neden gerekli düzenlemeleri yapması gerektiğini, devlet ile piyasa arasındaki dengeli bir ilişkiye neden ihtiyaç duyulduğunu açıklamaktadır (Fine ve Milonakis, 2014). Günümüzde ana akımın içinden çıkan yeni ana akım (geç neoklasik) teorilerin küresel sorunlara- krizlere yönelimi çok farklı bir yöne evrilmekte ve devleti ekonomiye tekrar küresel ölçekte müdahale eder hale

getiren yeni kalkınma pratikleri dahil, yeni araştırma alanlarında (insan doğası, salgın yönetimi, kurumlar, çevresel sorunlar vb.) dikkat çeken bir paradigma kayması yaşanmaktadır (Eser, 2015). Ana akım iktisat günümüzde 1980'lerin piyasa köktencilğini geride bırakmış ve "içerden" bir bakış açısıyla "yeni" bir teori çıkarmış olsa da neoklasik- neoliberal paradigmaya (idealize edilmiş piyasalara) bağlılığını üstü kapalı biçimde sürdürmektedir.

Yaşanan "çoklu kriz"lerin, hatalı hükümet politikalarının ya da piyasa-dışı müdahalelerin ve şokların değil, kapitalist sisteme içsel olan ve sistemle bağlantılı, sistemik bir kusurun sonucu olduğu şeklindeki tutumu ana akımın dışında kalan heterodoks - eleştirel politik sosyal bilimcilerde buluruz. Buna göre ana akım iktisat kapitalizmin idealize edilmiş biçiminin işleyişini inceler : Kendi kendini düzenleyen piyasalar ütopyası. Krize ana akım iktisatın içinden getirilen açıklamalar piyasaların işleyişindeki aksaklıklara, kusurlara ve özellikle finansal sistemin işleyişindeki yetersizliklere, tesadüfi-dışsal şoklara ve hükümet politikalarına vurgu yaparken, eleştirel politik iktisatçılar krizleri kapitalist sistemdeki kronik, sistemik ve doğasında olan- içsel bir nedene bağlamak eğiliminde olmuştur. Buna göre kapitalizm sermaye birikimi ve ekonomik büyümeyle ilgilidir. Ancak kapitalist birikim çalkantılı ve dinamik bir süreçtir ve içsel olarak parasal ve mali krizlere eğilimlidir (Shaikh, 2018). Yoksulluk, gelir ve servet eşitsizlikleri, borç krizleri ve ekolojik- çevresel felaketler kapitalizme içkindir. Kapitalist sermaye birikimi ve büyüme süreçlerinde yaşanan krizler düzensiz ve ritmik hareket gösterir. Krizler sadece ekonomik konjonktürdeki belirli süreli yön değişikliğini, yani genişleme ya da büyüme döneminden sonra uzun ya da kısa süreli yaşanan bir daralma ve canlanma evresini göstermez. Piyasa ekonomilerinde konjonktürel- döngüsel hareket olarak ortaya çıkan dalgalanmalar (cycles), koşulları oluştuğunda, finansal ve/veya reel şokların ağırlık kazanmasıyla ya da sistem içi toplumsal-sınıfsal çelişkiler-çatışma nedeniyle krize dönüşebilmektedir.

Kapitalizme içkin olan krizleri doğru kavrayacak, onun büyümeyle bağımlı ve krizlere eğilimli doğasını bilmek, birikim sürecinin ayrılmaz bir parçası olan krizlerin kapitalizmin günümüz neoliberal biçimiyle yakından ilişkili olduğunu görmek gerekir. Aşağıda kısaca ele alacağımız yeni nesil "çoklu krizler", kapitalizmin krizlere eğilimli yapısının, sadece ekonomik- finansal krizle değil, ekolojik-iklim krizi ve siyasal alandaki demokrasi kriziyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başından itibaren İMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü tarafından propagandası yapılarak bütün dünyaya yayılan neoliberal dalga finansal istikrarsızlık ve borç krizlerini,

eşitsizliği ve çevresel felaketleri hızlandırmış ve küresel bir sorun haline getirmiştir.

1. FİNANSALLAŞMIŞ KAPİTALİZMİN BORÇ KRİZLERİ

Borç krizleri küresel kapitalizmin sistemik olarak yaşadığı yeni nesil krizlerinden biridir. Bu tür krizler 1990'lardaki finansal serbestleşmenin ardından finans sermayesinin dizginlerinden boşanmışçasına yer küreye yayılmasının, yani finansallaşmanın sonucudur. Kapitalizmin ekonomik coğrafyasında 2000'lerdeki en çarpıcı değişim küresel sermaye hareketlerindeki sıra dışı büyüme olmuştur. Bilgisayar ve bilgi teknolojilerindeki baş döndüren gelişmeler bu süreci hızlandırmıştır. Kapitalizmin sonraki yıllardaki borç krizlerine finansın devasa büyümesi, yani finansallaşma damgasını vurmuştur.

Finans kapitalist sermaye birikiminin önemli bir bileşenidir. Finansın yükselişiyle (finansal yeniliklerdeki artış, finansal araçların çeşitlenerek gündelik hayata nüfuz etmesi) finansal kuralsızlaşma ve genişleme kapitalist birikimi-büyümeyi istikrarsızlaştırmış, düşük büyüme, durgunluk, borçlanma ve eşitsizlik yaygınlaşmıştır. Sermayenin bol ve ucuz olmasının (düşük faiz oranlarının) yol açtığı kamu ve özel kesim borçlanmalarındaki artışın, finansal krizle birlikte yüksek ülke borcuna dönüşmesi 1990 sonrası kapitalizmin finansallaşmasının, sonucudur.

1990'lardan itibaren ülkelerin sermaye hareketlerini serbestleştirilmesi ve finans kesiminin denetimsiz büyümesi, 2007'de başlayan ve reel ekonomiye yayılan finansal sistemin çöküşüyle sonuçlanmıştı. Sınır ötesi sermaye akışlarının 1997-2007 arasında yüzde 45 artarak 1.1 trilyon dolara çıkmış olması, türev ürünlerin cirosunun 2005'de günde 5 trilyon dolara ulaşması finansallaşmanın göstergeleriydi. 2016 da Dünya GSYH'sı 78 trilyon dolar iken küresel finans sermayesinin büyüklüğü dünya reel üretim değerindeki büyümenin çok üzerinde artarak 600 trilyon dolar düzeyine ulaşmıştı (Panitch ve Gindin,2019). Ülke ekonomilerinin hızlı finansallaşmayla (tamamen finansal işlemlerden kazanılan paranın payının artmasıyla) birlikte, özel finans kuruluşlarının (bankaların) aşırı risk üstlenerek şirketlere ve hane halkına açtığı riskli krediler şirket bilançolarını ve hane halkı bütçelerini bozmuştu. Finansallaşma (finansal işlemlerin yayılması, hane halkı ve şirketlerin banka kredileriyle borçlandırılması) sermayeye yüksek karlı alanlarda değerlendirme imkanı sağlamakla kalmadı, hane halkının, şirketlerin ve devletlerin borçlanmasını artırarak bir borç krizine yol açtı. Kapitalizmin merkezindeki ülkelerde sermaye birikiminin kesintisiz sürmesi için hep yüksek karlı alanlar

arayışında olan ve ellerinde birikmiş fonları yatıracak yatırım alanları arayan sermaye spekülâtif işlemlere yönelince küresel finansal sistemi krize girdi. Finansal işlemlerin çeşit ve yoğunluğunun artması 2007’de başlayan büyük bir krize ve ardından sert bir durgunluğa yol açtı. Finans dışı reel kesimin kar oranlarındaki azalma karşısında faaliyetlerini daha karlı gördükleri faaliyet dışı (finansal-spekülâtif) alanlara yönelme eğilimi içine girmesi yaşanan büyük finansal çöküşün nedeniydi.

2000’lerin başında küresel likiditenin genişlemesiyle, ucuz borçlanma imkanlarının artması, yanı sıra gelişmiş ülkelerin eş anlı olarak genişletici-gevşek para ve maliye politikaları uygulamaları 2007-2008 çöküşünün koşullarını oluşturdu. Küresel finans sisteminin küresel üretim ve ticaretten daha hızlı büyüdüğü bu süreçte, üretken yatırımların yerini spekülâtif yatırımlar ve daha spekülâtif bir finansal sistem aldı, aynı şekilde geçmişte kazanılmış sosyal haklar da yerini bankaların yarattığı, kolayca erişilen kredilere bıraktı. Finans sektörünün reel sektöre görece büyüklüğü son yirmi yılda muazzam oranlarda artarken, artan borçlanma ve spekülâtif işlemlerle birlikte ülkeler daha kırılgan hale geldi ve istikrarsızlaştı. Borçlanmayı sürdüremez hale gelen bazı ülkeler likidite ve döviz krizlerinin içerisine daha 1990’larda sürüklendiler (Panitch ve Gindin, 2012). 1990’lar küresel mali sistemin istikrarsızlaştığı, 2000’li yıllar ise krizlerin eş anlı olarak, dalga dalga dünya ekonomisinin çevresindeki ülkelere (1994 Meksika-Türkiye, 1997-1998 Doğu Asya-Brezilya-Rusya, 1999-2000 Arjantin, 2000-2001 Türkiye ve en son 2007-2008 ABD) yayıldığı yıllar oldu.

Son kırk yıldır kapitalizm enformatik-digital devrimin temelleri üzerinde yükselen “ finansın sürüklediği bir birikim rejimi” ya da “ finans ağırlıklı birikim rejimi” olarak tanımlanan yeni bir evreyi yaşamaktadır (Peet, 2013). Sermayenin üretim alanından çekilerek spekülâtif faaliyetlerin yoğunlaştığı alanlarda kar rant arayışına yönelmesi bu sürecin karakteristik bir özelliğidir. 2000’lere gelindiğinde finans sektörü sınıai ve ticari sermayeden kopuk biçimde yüksek karlı alanlarda dolaşan bir yapı içinde giderek daha özerk bir hale gelmiştir (Haiven, 2016). Hanehalkı (konut, taşıt ve tüketim amacıyla) artan oranda borçlanarak finans piyasalarının içine çekilmiş, bankalar (finansal işlemlerden kar etmek amacıyla) kuralsızlaşan finans piyasalarında (yüksek riskli yeni finansal ürün ve araçlarla) daha fazla işlem yapmaya odaklanmıştır. Finansallaşma hiç olmadığı kadar çok miktarda krediyi geniş bir kesime ulaştırarak neoliberal büyüme modelinin ihtiyaç duyduğu talep artışını (borçlanmaya dayalı tüketiciliği) teşvik etmiş, özel borçların birikimi de 2008’deki finansal (varlıkların fiyatlarında yaşanan) çöküşü tetiklemiştir. Küresel finans krizinin yol açtığı ekonomik durgunluğu- çöküşü önlemek için harekete

geçen hükümetlerin uyguladığı genişletici para ve maliye politikaları birçok ülkede büyük bütçe açıklarına neden olmuş, bu dönemde kamu borçları patlamıştır. Kısaca, 2008 finansal çöküşünün nedeni finans sektörünün reel ekonomiden daha hızlı büyümesi ve özel borçların birikimi olmuştur.

Yüksek borç düzeyleri günümüzde de tüm ülkelerde finansal kriz olasılıklarını yükseltmektedir. Uluslararası Finans Enstitüsü'nün 2020 raporuna göre küresel toplam borçların tutarı geçen yıl 270 trilyon dolardan bu yılın ikinci çeyreğinde 296 trilyon dolara yükselmiştir. Küresel borcun 84 trilyon dolar olan küresel GSYH'ya oranı yüzde 362 ile tüm zamanların en yüksek düzeyindedir. Gelişmiş ülkelerin toplam borcu 205 trilyon dolar olup (toplam borcun GSYH'a oranı yüzde 418), aralarında Hindistan, Çin, Brezilya ve Türkiye'nin de olduğu gelişmekte olan ülkelerin toplam borcu 90 trilyon doların (GSYH'a oranı yüzde 246) üzerindedir. Sektör bazında bakıldığında hane halkı borcu aynı dönemde 55.3 trilyon dolar, finansal şirketlerin borcu 68.6 trilyon dolar, finansal olmayan şirketlerin borcu 86,2 trilyon dolar, kamuya ait borçlar ise 85,6 trilyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Finansallaşma yıllarında birçok ülkede üretmeden kar etmek yaygınlaşmış, finansal sermaye bolluğuna rağmen ekonomik büyümede ve istihdamda teknolojik gelişme ve yenilik süreçlerinden kaynaklanan olağanüstü bir canlanma görülmemiştir. Aksine genel olarak ekonomik büyümeyi sürdürülebilir kılan üretkenlik artışı ve onu besleyen yatırımlar yavaşlamıştır. Finansın küreselleşmesi sonucunda gelişmiş ülke ekonomilerinin genelde daha rekabetçi ve üretken hale geldiğini gösteren hiçbir kanıt bulunmamaktadır. McKinsey Enstitüsü'nün (2018 ve 2021) raporları, 2000'lerin başından bu yana sayısal (digital) teknolojilerdeki gelişmelerin (digital dönüşümün) üretkenlik artışlarına aynı oranda yansımadığını, üretkenlik (çalışılan saat başına sermaye ve birim işgücü başına çıktı) artışlarının en düşük hızda artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Küresel üretkenlik artışları hemen tüm ülkelerde, hem imalat hem de hizmet sektörlerinde, yenilik yapma hızının yavaşlaması ve yeni teknolojilerin üretken sektörlerle yayılımının düşük kalması nedeniyle, önceki on yıla göre ciddi azalma göstermektedir. Yapay zeka, robotik teknolojiler ve diğer yüksek teknoloji alanlarındaki hızlı gelişmeye karşın, bu dönüşüm işgücü üretkenliğinde istikrarlı bir artışı beraberinde getirmemiştir. ABD gibi 2000'lerin başında güçlü bir üretkenlik patlaması yaşayan birçok ülkede, 2008 finans krizinden bile önce, keskin bir üretkenlik düşüşü yaşandığı, finans krizinden sonra ise üretkenlik artışının genel olarak aynı kaldığı veya düştüğü gözlenmektedir (Lapavitsas, 2019). Eğitim, bilimsel araştırma ve alt yapıya

harcamalar gerilemiş, 2020 başlarındaki Pandemi krizi hem ciddi gelir kaybı yaşayan çalışanların yaratıcı kapasitelerini hem de şirketlerin üretken-kapasite artıcı yatırımlarındaki düşüşü daha da hızlandırmıştır. Ücretler ile üretkenlik arasındaki ilişkinin bozulduğuna işaret eden bütün raporlar, ücret artışlarının verimlilik artışlarının altında kalmasının gelir dağılımındaki eşitsizliğin ve buna bağlı olarak ciddi talep düşüşlerinin- uzun durgunluğun nedeni olduğuna işaret etmektedir.

Son kırk yıl içerisinde finansal birikim (bir değer yaratmayan borç verilebilir sermaye artışı) reel birikime (değer-artı değer yaratan üretken sanayi yatırımlara) kıyasla olağanüstü büyümüş, bu süreç üstelik gelir ve servet dağılımını finansal varlıklarını artıran toplumsal sınıflar lehine daha önce görülmemiş oranda eşitsiz hale getirmiştir (Hodgson, 2016; Milanovic, 2018; Alvaredo vd., 2018). Finansallaşmayı neoliberal modelin önemli bir parçası olarak gören Skidelsky (2021) son yirmi yılda Batı dünyasındaki her ülkede ekonomik büyüme devam etmiş olsa dahi, görülen servet artışının tümünün en üstteki yüzde 1'lik kesime gittiğini göstermektedir. Skidelsky, 2008-2009'daki küresel ekonomik çöküşün yeni bir ekonomik bunalıma dönüşmesini önlemek için uygulanan parasal gevşeme-canlandırma politikasının (özel sektörün-bankaların eline daha fazla para geçmesini sağlamak için devletin parasal finansmana yönelmesinin) özel servetin giderek daha az elde yoğunlaşmasını artırarak (hisse senetlerine, şirket tahvillerine, emlak hatta kripto paralara vb. yatırım yapan) zaten çok fazla finansal varlığın sahibi zenginleri nasıl daha da zenginleştirdiğine işaret etmektedir. Son otuz yılda ABD, İngiltere ve Almanya'da hem sermaye hem de emek gelirlerindeki eşitsizliğin zaman içinde arttığına işaret eden Milanoviç (2021) bu ülkelerde yüksek orandaki servet yoğunlaşmasına paralel olarak, servet dağılımındaki eşitsizliğin gelir dağılımındaki eşitsizlikten çok daha yüksek olduğunu belirtmektedir. Vergileme yerine borçlanmayı ya da parasal finansmanı tercih eden hükümetler eşitsizliği daha da artırmışlardır.

Sermaye birikiminin sürdürülmesini ve ekonomik büyümeyi sağlayan bir olgu olarak finansallaşma, aynı zamanda maliyet yaratan her şeyden kurtulmaya çalışan sermayenin emeği baskılamasının ve yeni emek rejiminin inşa edilmesinin bir yolu olarak da işletilmiştir Lapavitsas'ın (2010) işaret ettiği gibi bir yandan emeğin tüketim amacıyla borçlanarak finansal alana çekilmesi (tüketimin finansallaşması), diğer yandan eskiden kamusal alanda devletin sorumluluğunda olan ve kolektif şekilde sunulan kamusal (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik) hizmetlerin ticarileşerek piyasaya terkedilmesi (böylece emeğin kendi başına- sorumluluğuna bırakılması) ve daha önce piyasaya sürülmeyen

varlıkların-doğal kaynakların-müştereklerin piyasaya sürülmesi, hepsi finansallaşmış kapitalizmin sonucudur. Devletler gelişmiş ve gelişen ülkelerdeki finansallaşmayı ve finansın yükselişini desteklemede aktif rol oynamıştır.

Diğer taraftan, finansallaşma doğrudan yabancı yatırımların yanı sıra küresel üretimin - imalatın emeğin ucuz olduğu bölgelere küresel üretim ağları üzerinden yayılmasını da kolaylaştırmıştır. Üretimin farklı aşamalarının farklı ülkelerde yapıldığı üretim organizasyonu biçimi olan küresel üretim- meta zincirleri yarattığı yeni uluslararası işbölümü yoluyla, üretimin en karlı (katma değeri yüksek) aşamalarını merkezdeki gelişmiş ülkelere bırakırken, çevredeki ülkeleri üretimi ve montajı gerçekleştiren dünyanın üretim atölyesi haline getirmiştir (Eser, 2019). Küresel şirketlerin üretim zincirlerini örgütleyerek sürdürdükleri şirket içi transfer fiyatlandırma politikasının ve tekeli fiyatlandırmanın sağladığı rantlar gelişmekte olan ülkelere merkezdeki ülkelere reel kaynak transferine yol açmaktadır (Kaplinsky, 2000). Gelişmekte olan ülkeler bu kadar borca batmışken, finansallaşmadan (borç kapitalizminden) faiz ve kar şeklinde olağanüstü kazanç sağlayanlar küresel üretim ve finans ağları üzerinde örgütlenen ulus-ötesi off-shore şirketlerdir.

Bugün küreselleşmenin günümüzde en çok kazananları karlarını deniz aşırı faaliyetlerden elde eden ulus-üstü teknoloji ve finans şirketleri ve finansal varlık sahipleri zenginlerdir. Finansallaşmış kapitalizmde ulus-ötesi şirketler vergiden kaçınmak ya da vergi kaçırmak için off-shore finans merkezlerini kullanmaktadır. Tek hedefi maliyeti azaltıp karları artırmak olan finansal kapitalizmin merkezini oluşturan bu şirketlerin vergiden kaçınmak amacıyla faaliyetlerini küresel üretim ağları- zincirleri üzerinde paravan şirketler aracılığıyla vergi avantajı sağlayan off-shore vergi cennetlerine kaydırmaları devletleri büyük vergi kayıplarına uğratarken, gelir ve servet eşitsizliğini daha da artırmıştır. Küresel düzeyde vergi kayıp ve kaçaklarının devletleri her yıl 350 milyar Euro tutarında vergi gelirinden yoksun bıraktığı hesaplanmıştır (Zucman, 2019). Finansal kapitalizmin işleyişinde merkezi bir yeri olan off-shore vergi cennetlerini “ finansın karanlık yüzü ” olarak adlandıran Zucman (2015) bu merkezlerin olmadığı bir kapitalizmin ütopya olduğunu belirtir. 2000’li yıllarda gelişmekte olan ülkelerin finans piyasalarına girip yerleşen ve bu ülke piyasalarına hakim olmak isteyen küresel şirketlerin oluşturdukları şirket ağları ve iş modelleriyle vergi cennetleri üzerinden vergi yükümlülüklerinden kurtulması finansallaşmayla ilgilidir.

Finansal istikrarsızlık ve borç krizleri kapitalist birikimin mantığından doğar. Bu birikim modelinin krize girmesinde, sermayenin bir değer-artı değer yaratan üretken sanayi faaliyetlerinin yerini hiç bir değer yaratmayan, karlılığı yüksek spekülâtif sanayi-dışı alanlarda finansal birikiminin alması rol oynamıştır. Kapitalizmin finansal sermaye birikim-büyüme modeli sınırlarına gelmiş, uzun vadeli büyüme dönemi son bulmuştur, günümüzde artık sürdürülememektedir.

2. YENİ NESİL KRİZLERDEN BİRİ OLARAK EKOLOJİK KRİZ

Yüksek büyüme hızlarının ve buna eşlik eden aşırı birikimin, kaynakların aşırı kullanımının ve tüketim biçiminin sürdürülemez hale geleceğine ilişkin tezler 1970'lerden beri ileri sürülmektedir. Dolayısıyla yeni değildir. 2000'ler gelişmiş/gelişen ülkelerde doğrudan reel sektörden kaynaklanan, içerisine ekosistemi de alan yeni nesil krizlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Günümüzde yeni nesil birikim krizleri sadece finansal krizler şeklinde değil, ekolojik kriz şeklinde de yaşanmaktadır. Bu dönemin özelliği ekolojik-iklim krizlerinin finansal ve reel krizlere eşlik etmesidir. Küresel bir sorun olan iklim krizi kapitalizmin kriz üreten bir çelişkisi olarak ele alınmadığı ve ekonomik büyümenin bugünkü biçimiyle ilişkilendirilmediği sürece anlaşılabilir. İklim krizi de, diğerleri gibi kapitalizmin işleyişinden ve 1990'larda başlayan ikinci nesil neoliberal dönüşümden (Yeni Uzlaşmadan) bağımsız olarak açıklanamaz.

Dünya ekonomisi bir yandan borç krizi ve Pandemi ile boğuşurken, diğer yandan ABD ve Avrupa ülkelerinin yanı sıra Hindistan ve Çin gibi yakın dönemde hızla sanayileşen ülkelerin yol açtığı, buna geç sanayileşen diğer ülkelerin de katıldığı iklim krizinin tehdidi altındadır. Yeryüzü ısısında önlenemeyen sıcaklık artışı ya da küresel ısınma olarak nitelenen iklim krizinin ana nedeninin antropojenik (ya da insan yapımı) sera etkisi olduğuna inanılmaktadır. İklim bilimi çalışmaları yaşanan iklim krizinin sonuçlarının kesinlikle insan kaynaklı olduğu, esas olarak insan faaliyetinin bir sonucu olduğunu göstermektedir. Doğal hayatı tahrip eden iklim krizinde olduğu gibi Pandeminin de (Covid-19 salgını) temelinde insanın doğayla sorunlu ilişkisi yatıyor. Nitekim içinde yaşadığımız dünya sisteminin artık jeolojik çağa ait dünya olmaktan çıktığı ve Antroposen (insan türünün öne çıktığı) çağa girildiği iddia ediliyor (Uğur, 2021).

En önemli sera gazı olan karbondioksit salımı tek başına küresel insan kaynaklı sera gazı salımlarının dörtte üçünden sorumlu tutuluyor (Türkeş, 2021). Karbondioksit salımının kaynağı ise fosil yakıt bağımlılığı. Fosil yakıtların (petrol, doğal gaz, kömür) kullanımından kaynaklanan sera etkisi bu krizin temel

nedeni. Metan gazı salımı (çiftlik hayvancılığından, kömür madenlerinden, doğal gaz borularından, kentsel çöplerden, yanan ormanlardan kaynaklı) önce atmosfere dağılıyor, sonra toprağa karışıyor. Azot oksit salımı (kimyasal gübre ve fosil yakıtlardan kaynaklı), ozon gazı (araba egzozları ve bacalardan vb. kaynaklı) salımları da öyle. Sera gazları salımının yer küreyi beklenenden daha fazla ısıtması (sera etkisi) nedeniyle dünyanın yüzey ısısı endişe verici boyutlara ulaşmış durumda. Biyoçeşitlilik görülmemiş hızla azalmakta, canlı türleri yavaş yavaş kaybolmaktadır. Fosil yakıt kaynaklı enerji kullanımının neden olduğu küresel ısınma su baskınlarının, çölleşme, asit yağmurları vb. pek çok çevre sorununun da nedeni. Araştırmalar son kırk yılda enfeksiyon kaynaklı salgınların, yani çeşitli virüs, bakteri, mantar vb. yoluyla hayvanlardan insanlara bulaşan (zoonoz) hastalıkların insan kaynaklı olduğunu, bunun da dünya kaynaklarının (tarım arazileri, su kaynakları) sürdürülemez biçimde kullanılması olduğuna işaret etmektedir (Yıldırım, 2020). Ekonomik büyümenin bugünkü biçiminin sürdürülmesi ve doğal kaynakların aşırı kullanımının önlenememesi halinde doğal hayatın tahribatı kaçınılmaz olacak, krizin ekolojik bir yıkıma, bunun da bir uygarlık krizine dönüşmesi önlenemeyecektir (Başkaya, 2016).

Dünya'daki birçok önemli iklim uzmanı dünyanın acilen karbon salımını azaltmasının gerekliliğine dikkat çekiyor. Nitekim yakın bir tarihte, 2015'deki iklim değişimiyle mücadele konulu Paris İklim Anlaşması, dünyanın sanayi devriminden bu yana yüzey sıcaklığındaki artışı 2 derecenin altında tutmayı, mümkünse 1.5 derecede sınırlandırmayı amaçlayan bir anlaşma çerçevesi ortaya koymuş ve anlaşma taraflarca onaylanmıştır. İklim değişimiyle mücadele için en son 2021 yılında Glaskow'da düzenlenen (197 ülkeyi bir araya getiren Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 26. Taraflar Konferansı- COP 26) zirvede küresel ısınmanın sınırlandırılması için 2050'ye kadar karbonsızlaştırma (net-sıfır karbon) hedefleri belirlemiştir. Zirvede ülkelerden karbon salımının düşürülmesi, fosil yakıt kullanımının azaltılması yönündeki beyanlara (Ulusal Katkı Beyanı) ve taahhütlere bağlı kalınması da istendi. Sıcaklık artışını önlemek ve Dünyanın 2050'ye kadar 2 dereceden çok ısınmaması için sera gazı salımını hızla azaltmak doğrultusunda tüm fosil yakıtlara alternatif bulunması için ulusal iklim eylem planları hazırlamaları bu zirvede öngörüldü. Olası enerji krizlerini önlemek ve güneş, rüzgar gibi yenilenebilir enerji kaynaklarında kullanılmak üzere mali ve teknolojik yardım da taahhüt edildi. Kötü haber şu ki hükümetler vaat ettiklerini yapsalar bile, dünya yine de 2 derece dolayında bir sıcaklık artışıyla karşı karşıya kalacak (www.bbc.com, 14.11.2021). Uluslararası Enerji

Ajansına (İEA, 2021) göre karbon salımını azaltmayla ilgili tüm planlar gerçekleşse bile salımların 2035'e kadar yine de yüzde 20 artışıyla sıcaklık 3.6 derece yükselecek.

Nitekim Birleşmiş Milletler çevre raporları, Dünya Bankası, OECD, UNCTAD ve iklim bilimcilerin son raporlarında sıcaklık artışını önlemek için 2030'da sıfır karbon salımı hedefine ulaşmanın güç olduğuna vurgu yapıyor. Uluslararası Enerji Ajansı'nın Küresel Enerji İncelemesi 2021 raporu ulusal olarak belirlenmiş Niyet Beyanlarına ve taahhütlere rağmen küresel ısınma düzeyinin azaltılmasında başarı sağlamanın zor olacağını ve iklim hedeflerine ulaşamayacağını gösteriyor (www.iea.org). Avrupa Çevre Ajansı (EEA) AB üyesi ülkelerinin (AB-28) 1980 ile 2019 yılları arasında iklimle ilgili değişimlerden doğan ekonomik kayıplarını 446 milyar Euro olarak hesaplıyor (www.eea.europa.eu). Eğer önlem alınmazsa her yıl artan sıcaklıklar, orman yangınları, kuraklık ve seller nedeniyle dünyanın yaşanması zor olan bir evreye girilmekte olduğu konusunda hükümetler uyarılıyor. Bu raporlara göre iklim krizinin önüne geçmek için 2050'ye kadar yılda 4 trilyon dolar olarak tahmin edilen finansman kaynağı (iklim fonu), küresel varlık sahiplerinin 280 trilyon dolara ulaşmış bulunan servetlerinin yüzde 1 vergilendirilmesi halinde sağlanabiliyor. Oysa karbon salımındaki payı görece yüksek olan zengin ülkelerin iklim kriziyle mücadeleden doğacak kayıp ve zararlarının karşılanması amacıyla oluşturulacak böyle fona karşı çıktıkları biliniyor. İlginç olan Birleşmiş Milletler bünyesinde oluşturulması planlanan (yıllık 100 milyar dolar tutarındaki) bu fondan (yeşil dönüşüm - temiz kalkınma fonu) uluslararası finans şirketlerinin ve ulus-üstü tekelin "iklim sorunlarıyla mücadele" görüntüsü altında yararlanma beklentisi içerisine girmeleri (Türkyılmaz, 2022).

Eşitsizlik sadece gelir ve servetin dağılımında değil iklim değişikliği konusunda da yaşanıyor. IEA'nın veri tabanı bilgilerine göre küresel ısınmaya neden olan fosil yakıt kullanımından doğan karbondioksit salımının yarısından fazlasından Çin (yüzde 26), ABD (yüzde 15) ve AB-28 ülkeleri (yüzde 10) sorumlu. Karbon salımlarının dağılımını ülkelere göre değil de, dünya nüfusunun gelir gruplarına göre dağılımına bakıldığında, veriler tüm karbon salımının yarısının küresel en tepedeki zengin yüzde 10 dilimi tarafından yapıldığını ortaya koyuyor (Milanoviç, 2018). İklim krizinin atmosferin ısınmasına ve karbon salımına yol açan aşırı fosil yakıt kullanımı olduğu bilinmesine rağmen, küresel şirket stratejilerinde karbon salımına neden olan fosil yakıt sübvansiyonlarının kaldırılması değil, aşamalı olarak azaltılmasının yer alması büyük bir çelişki. Küresel enerji (petrol, gaz) şirketleri (Exxon, BP, Gasprom, Chevron vd.) fosil yakıtların (katranlı kumlar, kaya gazı ve derin deniz

petrol yakıtlarının) aranmasına ve geliştirilmesine yaptıkları yatırımlardan vazgeçmiş de değil. Bu şirketlerin bağlı olduğu ülke devletlerinin bir taraftan karbon salımıyla ilgili hedefleri koyarken, diğer taraftan doğayı en fazla kirleten karbon miktarı yüksek sektörleri teşvik etmeleri de büyük bir çelişki oluşturuyor. Bugüne kadar karbon salımından en fazla sorumlu olan kömür ve petrol üreticisi ve tüketicisi zengin ülkeler bu salımları üreten fosil yakıt yatırımlarını teşvik etmeyi sürdürüyor. Oysa fosil yakıtlara dayalı büyüme – şirket iş modeli terkedilerek, alternatif enerji kaynaklarına yönelmeden ve doğal kaynakların korunmasını temel bir ihtiyaç ve insan hakkı olarak kabul etmeden iklim krizinin üstesinden gelmek mümkün değil.

Temelinde insanın doğayla sorunlu ilişkisi yatıyor olsa da, yaşanmakta olan iklim değişimi sorununun kök nedenini kapitalizmin ekonomik bir sistem olarak (rekabetçi mantığı uyarınca) yaşamın hemen tüm alanını parasallaştırarak piyasaya sunmasında (metalaştırmasında) ve hiçbir zaman durma eğilimi olmayan büyüme dinamiğinde (ekonomik büyüme fetişizmine dayalı doğasında) aramak gerekir.

Kapitalizm gerçekten dinamik ve fazlasıyla karmaşık, sınırsız genişlemeye ve kendi sınırlarının sürekli aşılması gerekliliğine dayalı bir sistem. Sermaye birikimi ve ekonomik büyüme kapitalizm için gerekli. Kapitalizmin varlığını sürdürebilmesi özel sermaye birikiminin ve istikrarlı ekonomik büyümenin var olmasına bağlı. Kapitalizmde sermaye her zaman büyümeyi amaçlar, ama bunu kesintisiz sürdüremez. Sermayenin birikmediği ve ekonomik büyümenin durduğu bir sistem artık kapitalizm değildir. Büyüme gelirin bölüşümüne (yeniden dağıtımına) ilişkin toplumsal ihtilafları önlediği ve sistemin siyasal sürdürülebilirliği için hayati önemi olan meşruiyeti sağladığı için de önemli (D’alisa vd., 2020). Harvey’in (2017: 99) deyişiyle “ Kapitalizm her zaman “dengeli büyüme”yi başarma potansiyeli taşır ama kapitalist toplumda yürürlükte olan sosyal ilişkilerin yapısı nedeniyle bu potansiyel asla gerçekleşmez”. Bu yapı sürekli kriz üretir. Kapitalist ekonomik sistemde büyümenin sona ermesi kapitalizmin ve liberal demokrasinin istikrarsızlaşmasını da beraberinde getirir. Sıfır- durağan büyümenin kapitalist sistemin mantığına aykırı olduğu ve bunun sermaye için kriz durumu demek olacağı düşünülürse, buradan tek çıkış yolu sermayenin sınırsız birikimini (yeniden üretimini) mümkün kılan, büyümesini engelleyen her türlü sınırlamadan- değer kayıplarından kurtularak, daha önce nüfuz edemediği ekonomik, sosyal, gündelik hayatın her alanına girmesidir.

Kapitalizm sermaye birikiminin ve büyümenin sürdürülebilirliğini sağlamak, periyodik olarak yaşanan krizlerin üstesinden gelebilmek ve sermayenin dolaşımı önündeki engellerin aşılması için yeni birikim alanları yaratılmasına ihtiyaç duyar. Kapitalist rekabet dürtüsünün tetiklediği birikimin mantığında, hep karlı alanlar arayışı içerisinde olan sermayenin yeni birikim alanlarını keşfetme ve bu alanlarda yeni sermaye biçimlerini tanımlama ihtiyacı vardır. Sermaye bunu çok farklı sermaye formları (hayali sermayenin rantıye formu dahil) ile yapar ve her şey metalaştırıldığı ve parasallaştırıldığı zaman büyüme sürecinin devamını sağlar. Üretim mekanlarının farklı coğrafyalara kaydırılması, varlık piyasalarının yaratılması, yeni- moda tüketim mallarının üretilmesi, yeni pazarların yaratılması, üretime yatırım yapmak yerine kamu varlıklarının ve ortak- müşterek mülkiyet alanlarının kapatılması, spekülatif finansal işlemlerden sağlanan kazançlar vb. sermaye birikimi –yatırımları için yüksek karlı bir alan oluşturur. Bunun arka planında kapitalizmin sermaye birikimini sürdürmek için sınırsız genişlemeye duyduğu ihtiyaç ve henüz parasallaşmamış yaşam alanlarındaki hemen her şeyi (doğayı ve insanları) metalaştırma dürtüsü vardır.

İşte, doğanın- ekosistemin sermayeleştirilmesinin arka planında ekolojik- iklim değişimi sorunlarını piyasa ilişkileri içinde çözme ve sermayeye yeni karlı alanlar açarak kapitalizmin birikim-büyüme sorunlarını çözme arzusu yatmaktadır. Birikim sürecinde rekabet baskısı maliyet yönünde yaşanmakta olduğundan maliyet ve kirlilik yaratan her şeyden kurtulmak ve birikim için yeni yüksek karlı alanlar bulmak isteyen küresel şirketler bu nedenle başta ücretler olmak üzere üretim maliyetlerini dışsallaştırarak, çevresel maliyetleri içselleştirerek ve üretimin değişik aşamalarını (ve geri teknoloji kirlüten sanayileri) farklı coğrafyalara yayarak rekabet baskısının üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Artık doğa- ekosistem de diğer üretim kaynakları gibi sermayenin değersizleşmesi sorununa çözüm olmakta ve birikim için yeni ve karlı bir yatırım alanı haline gelmektedir. Bu süreçte ekosistem artık kamunun ortak kullanımına açık kolektif bir mal olmaktan çıkmış, fiyatlandırılarak sermayenin kullanımına açılmıştır. Doğanın (bir üretim faktörü olarak değil) bir sermaye formu olarak ele alınması bu sürecin sonucudur.

Nitekim sermaye kavramı 1990'larda karşımıza insanı ve doğayı da kapsayacak şekilde, yeni bir sermaye formu olarak ortaya çıkmıştır. Pierre Bourdieu'nun (1986) "çoklu sermayeler" kavramsallaştırması buna işaret etmektedir : Doğrudan paraya dönüştürülebilir ve mülkiyet hakları şeklinde kurumsallaşan fiziki sermaye; eğitim, bilgi, beceri yoluyla insanda içerilmiş beşeri- sembolik sermaye ; güven ilişkileri, sosyal iletişim ve işbirlikleri ve sosyal

ağlar yoluyla kurumsallaşan sosyal sermaye ve nihayet doğal çevreyi (eko sistemi) piyasa malıymış gibi sermayeleştiren doğa sermayesi. Geçmişte piyasa-dışı olan ve sermayeleştiremeyen, Karl Polanyi'nin (2016) Büyük Dönüşüm'de "üç hayali meta" adını verdiği her şey (para, toprak, emek) 1990'larda piyasa içine alınmış ve sermayeleştirilmiştir. Kapitalist birikim dürtüsünün borçlandırma yoluyla sosyal yaşamın içine sızması ve doğanın sermayeleştirilmesi ve paraya- piyasaya tahvil edilmesi bu yıllarda başlamıştır. Geçmişte piyasa-dışı olan ve parasallaşmayan-metalaşmayan doğa (ekolojik kısıtlar altında kaynakların etkin kullanımı bakışıyla) eko- sistem piyasaları içerisine alınarak hızla sermayeleştirilmiştir. Doğal varlıkların üzerinde mülkiyet haklarını oluşturulması, bu varlıkların piyasalarının oluşturularak fiyatlandırılması (karbon ticareti, sera gazı alım fiyatları, kirlilik izni kotaları, lisansları vb.) 1990'lı yıllardadır.

Zizek'in (2011) "doğa kapitalizmi" olarak nitelediği olgu, sermayenin genişleyerek kendisini yeniden üretmesi ve sermaye birikiminin kesintisiz işlemeye ilgilidir. Harvey'in (2011, 2012) deyişle sermaye birikimine yönelik "mekânsal çözümler" in (spatial fix) (mekanın onarılması ve esnekleştirilmesinin) arka planında kapitalist birikimin bu mantığı vardır.

Doğrudan reel sektörden kaynaklanan (yatırımların ve üretkenliğin düşmesi, sanayisizleşme, işsizlik vb.) sorunlar karşısında krizin üstesinden gelmek için neoliberal dönüşüm doğayı sermaye için yüksek karlı değerlendirme alanı olarak görmüş, borçlandırmak yoluyla finansal alana çektiği emeğin yanı sıra, doğayı da metalaştırarak piyasalaştırmıştır. Zucman'ın "finansallaşmanın karanlık yüzü" ve Wallerstein'in "kapitalizmin kirli sırrı" dediği şey budur.

Bu süreçte devletler ulus-üstü küresel şirketlerle birlikte 1990'lardan itibaren aktif biçimde rol almışlardır. Sermaye için karlı yatırımların koşullarını yaratarak, piyasalaşmayı ve rekabeti toplumların her alanına yaygınlaştırarak, küresel bir piyasa toplumu yaratmak doğrultusunda tüm toplumsal alanı bir yatırım –girişim alanı haline getirmişlerdir. Devletler geçmişte hiç olmadığı kadar şirketlerin hizmetine bu süreçte girmiş, dahası şirket tarzında bir işletmeci yönetime dönüşmüştür (Dardot ve Laval, 2012). Dünya'da yaşanan iklim krizi ve çevre sorunlarından birinci derecede devletler sorumludur.

Uzun süredir fosil yakıt kullanımını teşvik eden devletler ve bu teşviklerden olağanüstü kazanç sağlayan, küresel üretim zincirlerini yöneten ulus-üstü enerji ve finans şirketleri, bir çok iklim araştırmasının ve konferans raporunun ortaya koyduğu iklimle ilgili sorunların yakıcı sonuçlarını artık

gözardı etme imkanı kalmayınca, iklim değişimi ve çevre kirliliği ile mücadele doğrultusunda bir süredir “Yeşil Enerji”, “Yeşil Mutabakat”, “Yeşil Ekonomik Dönüşüm”, “Yeni Yeşil Düzen” çağrıları yapmakta ve yeni bir büyüme-kalkınma stratejisi önermektedir. Büyük ölçekli kamu yatırımına ihtiyaç gösteren ve önümüzdeki 30 yıl içerisinde gerçekleştirilecek “yenilenebilir enerji dönüşümü” için yapılan bu çağrılar küresel ekonomide uzun süredir yaşanan durgunluğu aşmayı amaçlıyor. Yeni Ekonomik Dönüşüm ya da Yeşil Ekonomik Büyüme stratejisinin temelinde, mevcut kapitalist birikim-büyüme rejiminin eleştirisini yaparak kamu yararını amaçlayan alternatif görüşleri hayata geçirmek değil, Dünya’da gitgide keskinleşen ekolojik, toplumsal ve ekonomik sorunlara piyasa temelli çözüm arayan, toplumsal-müşterek varlıkları (insanı ve doğayı) parasal değeri olan metalara dönüştürme amacı var.

Bize göre bu tarz çözümler ülkeleri ekolojik ve toplumsal bir çöküşe götüren kriz konjonktüründen çıkarmaktan ve çöküşün yarattığı hasarları onarmaktan çok uzak. İklim kriziyle yüzleşeceksek, özellikle ekonomik kriz dönemlerinde görünür hale gelen, ancak krizlere özgü konjonktürel bir durum olmaktan öte kapitalist sistemin doğasında olan toplumsal eşitsizlikleri, küresel ölçekteki işsizliği, yoksulluğu, göçleri, iklim sorunlarını ve salgınları sadece bireysel hayatlar bağlamında değil, küresel bağlamda ele almak ve dünyayı yeniden düşünmek zorundayız. Bunun için kapitalizm eleştirisi yapan, neoliberal kapitalizmin finansal birikim- büyüme biçiminden sert bir kopuşu gerçekleştirecek, üretim yapma biçimini ve tüketim alışkanlıklarını köklü şekilde dönüştürecek, aynı zamanda eko sistemin korunmasını ve kamu yararını önceleyen, çevre dostu yatırımları özendiren, sosyal devlet temelli, emekten yana daha eşitlikçi bir birikim modeline ihtiyaç var.

Küresel enerji politikalarında yenilenebilir enerji kaynaklarına (rüzgar, güneş, jeotermal) yönelik köklü bir politika değişikliğine gidilmeden, ülke enerji politikalarında fosil yakıtların teşvik edilmesini sonlandıran, çevresel etkileri ve kamu yararını gözeten yeni bir enerji paradigması oluşturmaktan iklim krizinin üstesinden gelmek olası değil. Böyle bir yaklaşım ise ancak ekoloji ve politik ekonomiyi bir araya getiren bakışla mümkündür.

“Çoklu kriz”lerin içinden bakıldığında, bu krizlerin üstesinden gelebilmek için ulus devletlerin halk sağlığı, salgınların yönetilmesi, yoksulluğun önlenmesi, yaşanabilir kentler, doğanın korunması gibi kamusal alanlarda gözetleyici ve denetleyici kapasitesinin ne kadar önemli olduğu görülmüştür (Bayındır, 2020). Kırk yıllık pratiği ile devleti sınırlayarak piyasayı serbestleştiren, tüm sosyal ve doğal hayatı sermaye birikimi- kar mantığına indirgeyen neoliberalizmin

(neoliberal aklın) istikrarlı bir sermaye birikimi ve büyüme için elverişli bir zemin olmadığı deneyimlenmiştir. Son yıllarda gündeme küresel bir sorun olarak gelen iklim krizi bize, dünyanın bir değil “çoklu krizler” yaşadığını ve bu krizlerle baş edebilmek için bütün toplumsal ilişkileri küresel sermayenin mantığına tabi kılan neoliberal ütopyanın ötesinde dünyayı yeniden düşünmenin vaktinin geldiğini göstermektedir.

3. DEMOKRASİ KRİZİ KAPİTALİZMİN SİYASAL ALANA TAŞIDIĞI BİR KRİZDİR

Kapitalizmin yeni nesil krizlerinden bir diğeri neoliberal politikaların ve finansallaşmanın beraberinde getirdiği ve siyasal alana yaydığı demokrasi krizidir. Son yirmi yıl tüm dünyada önemli bir siyasal rejim değişimi dalgasının yaşandığı bir dönem olmuştur. Yakın tarihe bakıldığında kapitalizmin yaşadığı krizler, özellikle 2008 krizinden bu yana, kapitalizm ile liberal demokrasi arasında kökleri eskiye giden çok büyük bir gerilime, bir başka deyişle demokrasi krizine yol açmıştır. Kapitalist ülkelerde finansın gündelik hayatın içine sızmasının yol açtığı devasa borçlanmaya karşın, yavaşlayan büyüme ve artan gelir ve servet eşitsizliklerinin (neoliberal dönüşümün başarısızlığının) ardından, bugün yaşanan geç kapitalizmin liberal demokrasisi için bir meşruiyet krizidir (Streeck, 2016). Kapitalist finansal birikim modelinin çökmesinin ve ülkelerin borç krizinin içerisine girmesinin ardından, bugün birçok ülke sadece ekonomik-finansal krizle değil ciddi bir demokrasi kriziyle karşı karşıyadır.

2008 finans krizinden bu yana kapitalizmin kriz döngüsünün farklı bir evresinde bulunuyoruz. Uzun süreli durgunlukla birlikte yaşanan gelir ve servet eşitsizliğin yanı sıra yüksek borç düzeylerinin ve artan yoksulluğun siyasal alandaki etkisi çok büyük olmuştur. Streeck'in (2021) “kapitalizmin kıyamet üç atlısı” benzetmesini yaptığı deyişle uzun durgunluk, yüksek borçlanma ve artan gelir ve servet eşitsizlikleri bunun nedenidir. Düşük büyüme-durgunluk sosyal eşitsizliği artırarak bölüşüm çatışmalarını yoğunlaştırmıştır. Borç krizi derinleşirken, kriz sonrası uygulanan parasal genişlemenin sonuna gelinmesi ile mali kemer sıkmanın çakıştığı bu yeni evrede, ekonomi (kapitalizm) ile siyaset (demokrasi) arasındaki gerilim bir kez daha yüzeye çıkmıştır. II. Dünya savaşı sonrasında hızlı bir büyümeye eşlik eden görece eşitlikçi bölüşüm ilişkileri yoluyla kapitalist piyasa ekonomisine meşruiyet kazandırmış olan liberal demokrasi 2000'lerde epey aşınmış ve ekonomik büyüme açısından işlevselliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Eşitlikçi olmaktan uzaklaşan bu finansal birikim modeli liberal demokrasi ile siyaset arasındaki bağın kopmasına, popülist ve otoriter

rejimlerin yükselişine, diğer deyişle demokrasi krizine yol açmıştır. Neoliberal birikim-büyüme modelinin başarısız olmasıyla birlikte artık neoliberal kapitalizme kırk yıldır meşruiyet kazandıran küreselleşme de sorgulanmaktadır (Stiglitz, 2002).

Neoliberal kapitalizmin liberal demokrasininin krizini politik iktisatın temsilcilerinden Karl Polanyi'nin (2016) kapitalizmin gelişimindeki "ikili hareket" tanımlamasıyla açıklamak mümkün görünmektedir. Liberalizmin ondokuzuncu yüzyılına odaklanan Polanyi'nin gözlemleri içinde bulunduğumuz yüzyılın ilk çeyreğindeki neoliberal dönüşüm arasında büyük benzerlik var. Polanyi Büyük Dönüşüm'de hemen her şeyi piyasalaştıran kapitalist birikim mantığının, sonunda kapitalist birikimi artırmaktan ziyade nasıl engellediğini ve toplumu nasıl yıkıma uğrattığını anlatır. Demokratik siyasetle neoliberal kapitalizm arasındaki gerilimi Polanyi'nin kullandığı kavram çiftini kullanarak günümüze uyarlayabiliriz.

Dünya'da otoriter ve popülist devlet uygulamalarının temelinde genel olarak küreselleşme süreçleri ve neoliberal ekonomi politikaları yatmaktadır. Bir başka deyişle otoriter-popülist rejimlerin yükselişinde kırk yılı bulan pratiği ile mali kemer sıkıma ve makroekonomik istikrara odaklanmış olan neoliberal politikaların payı büyüktür. 1980'lerde neoliberal karşı devrimin geri dönüşüyle ve küresel bir piyasa toplumu yaratma girişimiyle toplumlar önce piyasalaşmaya itilmiş, sonrasında ise "kendini savunma refleksi"yle o güne kadar süregelen eğilimi tersine döndüren ve "piyasanın aşırılıkları"ndan korunmak için karşı hak talep eden tepkisel bir karşı harekette bulunmuştur. 1990'ların sonuna gelindiğinde bu tepkisellik-eylemler küreselleşmeye karşı yaygınlaşan ayaklanmaların (1998'de Cenevre'de, 1999'da Seattle'da vb.) başlangıcı olmuş ve 2000'lerde de sürmüştür.

Küresel kapitalizmdeki değişimin başladığı 1980'li ve 1990'lı yıllar finansın devasa yayıldığı ve küresel üretim ağlarının yayılmasıyla küresel işbölümünde değişimin yaşandığı yıllardır. 2000'li yıllar imalat sanayi üretiminin coğrafi olarak yer değiştirdiği ve emeğin ucuz olduğu bölgelere taşındığı, böylece daha düşük üretim maliyetlerinden yararlanan üretim/meta zincirlerinin de yayıldığı yıllar olmuştur. Emeğin üretkenliği ve çalışma süreleri artarken ücretlerin ve ücret dışı sosyal hakların hızlı biçimde kaybedildiği bu yıllarda finansal sektörü artık değerden daha çok pay alarak baş döndüren şekilde büyümüştür. Bilgisayar ve iletişim teknolojileri emeğin direnişini kırmış, sanayide yeniden yapılanma ile yönetim sistemleri tedarik süreçlerini ve emek süreçlerini kökten değiştirmiştir. Teknolojik gelişmenin emekten tasarruf eden

özelliği ve fabrikaların emeğin ucuz olduğu bölgelere taşınmasının etkisiyle sanayisizleşme birçok ülkede insanları işinden etmiş, yoksullaştırmıştır. Kırk yıldır, neoliberal küreselleşmenin mağdurları kendilerini daha önce yararlandıkları kamu hizmetlerinin dışında, güvencesiz, sendikasız, düşük ücretli, kayıt dışı ve taşeron işçi olarak çalışır halde bulmuşlardır.

Siyasal iktidarların başta sosyal içerikli hizmetler olmak üzere kamu harcamalarında kesintiye gitmeleri, yaşanan gelir kayıpları, özelleştirmeler, mülksüzleşme, artan borçlanma vb. ülkelerin alt ve orta sınıflarında önemli refah kayıplarına yol açınca, neoliberal politikalara karşı duyulan hoşnutsuzluğun artmasıyla birlikte Batı Avrupa'dan Amerika'ya, Latin Amerika'dan Güney Asya'ya kadar uzanan bir coğrafyada liberal demokrasi karşıtı popülist- otoriter sol ve sağ radikal hareketler güçlenmiştir. Bu süreçte dünyada artan ekonomik ve sosyal entegrasyonun sonucu yaşanan göç dalgasının yarattığı sorunlar Batılı ülkelerde küreselleşmenin kaybedenlerinde hoşnutsuzluğu daha da artırmıştır. 2008 Büyük Bunalımıyla görünür hale gelen büyük gelir ve servet eşitsizlikleri ve yoksullaşmaya karşı biriken tepkiler giderek küreselleşen bir popülizmi doğurmuştur. Avrupa özelinde radikal sağ popülizmin yükselişinde ekonomik ve kültürel faktörlerin önemine dikkat çeken Berezin (2011), bu kıtada göçle birlikte demografik yapının değişmesinin (genişleyen Avrupa entegrasyonunun), neoliberalizmin sosyal dayanışmayı zayıflatmasının ve son olarak da İslamın bir siyasal güç olarak ortaya çıkışının etkili olduğunu belirtir.

Küreselleşmenin emek piyasalarında yol açtığı şoklar karşısında gelir eşitsizliğine ve sınıfsal ayrışmaya karşı programlarıyla pozisyon alamayan sol partilere karşı, küreselleşmeden en fazla yararlananlar sağ popülist partiler olmuştur (Rodrik, 2018, 2020). Batı Avrupa ve Amerika'da sağ popülizm genellikle etnik- milliyetçi ve yabancı işçi, mülteci ve müslüman göçmen karşıtı hareketler olarak, sol popülist hareketler ise genellikle neoliberal politikalara karşı hareketler olarak ortaya çıkmıştır. Sağ popülizm (Avusturya, Macaristan, Hindistan, Türkiye vd.) ve sol popülizm (Bolivya, Venezuela, Arjantin vd.) 2000'lerde yükselişe geçmiştir. Büyümenin durduğu, bölüşüm çatışmalarının yaşandığı, işsizlik ve sosyal eşitsizliğin arttığı, düzenli artan borçluluğun iktisadi, mali ve sosyal çöküşe yol açtığı günümüzde demokratik siyasetin aşındığına ve popülist-otoriter siyasetin yükselişe geçtiğine tanık oluyoruz. Nitekim Amerika'dan Avrupa ve Asya'ya kadar uzanan coğrafyada neoliberal kapitalizme sıkı sıkıya entegre olmuş ülkeler dünya çapında yükselişe geçen ve giderek otoriterleşen popülist hükümetler tarafından yönetiliyorlar.

1990'larda Sovyetler Birliğinin dağılmasının ve eski Doğu Bloku ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmasının ardından bu bölgedeki ülkelerin küresel kapitalizmle bütünleşmeleri “ demokrasinin üçüncü dalgası” olarak nitelenmişti (Palano, 2019; Özbudun, 2016). 2008 yılından günümüze uzanan dönem sürecin tersine döndüğü ve otoriterliğin yükselişiyle birlikte demokrasi dalgasının sonlandığı, liberalizmin aldığı yeni biçimin demokrasi karşıtı bir hal aldığı görüldü. 2000'lere girildiğinde sosyal devletin tasfiyesinin ardından ulus devletlerin küresel sermayenin hizmetine girmesinin yolunu açan neoliberal ikinci kuşak (Post-Washington Uzlaşması) politikalar pek çok ülkede demokrasinin gerilemesine ve giderek rejimin otoriter popülizme kaymasına yol açtı.

Populizm finansallaşmış kapitalizmin 2008'de patlak veren ve halen aşılamayan küresel çaptaki ekonomik krizine karşı bir tepkinin sonucu olduğu kadar, bir başka yönüyle liberal temsili demokrasinin krizine bir tepkiydi. Popülist olarak adlandırılan hareketlerin-partilerin iktidara gelişi ve otoriterleşerek yükselişi, liberal demokratik rejimlere ve onun kurumlarına karşı kuvvetli bir itirazdı (Sözen, 2017). Popülizmin giderek yükselişinde, demokrasinin aşınması ve toplumların siyasal krize sürüklenmesinde liberal demokrasinin mevcut kurumlarının zayıflamasının da (partilerle geniş halk kitleleri arasındaki temsil ilişkisinin zayıf olması, siyasal iktidarlara duyulan güvensizlik, seçmenin siyasal katılımının düşüklüğü, halkın siyasal elitlere ve hakim sınıfın elitlerine yabancılaşması) payı büyüktür. Gandesha'ya (2018) göre popülizm piyasaların yasalarının topluma dayatıldığı bir süreçte temsili demokrasiye ve onun kurumlarına meydan okuma- karşı hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bazı sosyal bilimciler bu yeni evreyi kapitalizmin siyasal tarihinde “Büyük Gerileme” (Geiselberger, 2017), bazıları “demokrasiden uzaklaşma” (Brown, 2020), “demokratik durgunluk” (Levitsky ve Ziblatt, 2018) ya da “post-demokrasi” (Crouch, 2016) olarak adlandırdılar.

Freedom House'un demokrasiden uzaklaşan ülke sayısındaki artışı gösteren verilerinden hareketle, demokrasilerde bir durgunluğun ve varoluşsal bir krizin yaşandığına işaret eden Mounk (2021), bugün ülkelerin otoriter-popülist rejimlere daha açık hale geldiğini belirtir. Stiglitz'in (2019) deyişiyle “ neoliberalizm kırk yıldan bu yana demokrasinin altını oymuştur”. Eşitsizliğin Batı liberal demokrasilerinde kapitalizmin sürdürülebilirliğini tehdit ettiğini belirten Milanovic (2018), küreselleşmenin orta sınıf kesimlerin ekonomik gücünde yol açtığı keskin düşüşle birlikte popülist ve nativist hareketlerin politik hayatın içine girdiğini ve demokrasinin altının oyulduğunu belirtmektedir. Sağ popülizm özelinde yeni bir “popülist moment”i deneyimliyoruz diyen Mouffe

(2019) ise, son otuz yıldır neoliberal hegemonyanın başımıza musallat ettiği yeni bir hegemonik oluşuma tanık olduğumuzu ileri sürüyor. Mouffe, otoriter bir neoliberalizme doğru gidildiğine işaret ederek, yaşananları neoliberalizm ile demokrasinin birlikteliğinin sonlandığının işareti olarak alıyor.

Küresel finansal kriz demokrasi ve neoliberal politikaların birlikte yürümesinin neredeyse olanaksız olduğunu 2000'lerde göstermiştir. Küresel krizle birlikte neoliberal politikaların toplum kesimlerinden aldığı desteği kaybettiği, dolayısıyla siyasal uygulanabilirliğinde bir sınıra geldiği bu yıllarda anlaşılmıştı. Paul Mason'un (2015) belirttiği gibi neoliberal kapitalizmin varlığını sürdürmesi için demokrasinin zayıflaması gerekiyordu. Neoliberalizm çökünce (liberalizmle demokrasi çatışmaya başlayınca) yükselen otoriter sağ popülizm oldu (Geiselberger, 2017). Neoliberalizmin otoriterlik aşamasına girdiği bu dönemde bir zamanlar demokratikleşme yolunda ilerleyen bazı ülkeler 2000'lerde "rekabetçi (yarışmacı) otoriter" ya da "popülist otoriter" bir rejime yöneldiler. Böylece başlangıçtaki popülizm tartışmaları yerini "yeni otoriterlik" de denilen, devletlerin neoliberalizme uygun olarak yeniden yapılandırıldığı yeni bir siyasal rejime (otoriter neoliberalizme) yönelik tartışmalara bırakmış oldu (Levitsky ve Way, 2013, 2020; Jessop, 2019; Peck ve Theodore, 2019).

2000'li yıllar bu nedenle neoliberal küreselleşme çağında demokrasilerin gerilemesine paralel olarak, devletlerin de yaygın olarak otoriter rejimlerin türevi olan farklı formlarda örgütlendiği bir evreyi (kapitalist devletin bir yönetim biçimi olarak otoriter kapitalizmi) temsil etmektedir. Bu kapitalizm demokratik/parlamentar siyasetin bir formu olan popülizm ile birlikte geniş bir ideolojik yelpazede "neoliberal otoriterlik", "otoriter kapitalizm" ya da "patrimonyal kapitalizm" olarak adlandırılıyor. Finansın egemen olduğu günümüz birikim çağında siyasal rejimlerin neoliberalizmin farklı-çeşitlenmiş biçimleriyle (popülist, otoriter, patrimonyal) nasıl bir arada var olduğu ve böyle bir rejime dönüştüğü konusunda geniş bir literatür oluşmuştur.

Günümüzde popülist iktidarların gelir eşitsizliği ve yoksulluk başta olmak üzere küreselleşmenin yol açtığı ekonomik, siyasal, çevresel sorunları çözmeye konusunda başarılı olduklarını gösteren hiçbir kanıt yoktur (Öniş ve Kutlay, 2020). Öte yandan kapitalizmin "çoklu krizi" nin ağırlaştırdığı sorunlar ve tehditler son kırk yıla damgasını vuran neoliberal kapitalist küreselleşmenin sorgulanmasına yol açmakla birlikte, henüz mevcut finans odaklı birikim-büyüme modelinin aşılmasına yol açacak, küreselleşmenin kaybedenlerine yönelik radikal dönüşümleri harekete geçirmiş de değildir. Neoliberal

reformlara karşı yakın dönemde birçok ülkede kendisini güçlü biçimde gösteren tepkiler otoriter popülist siyasete karşı henüz kitleselleşerek bir taban oluşturamamıştır. Böyle bir konjonktürde neoliberal politikalarda bir değişiklik olmayacak ve demokrasiyi savunanlar otoriter iktidarlara kararlılıkla direnmeyecekse devletin bir yönetim biçimi olarak otoriter popülist eğilimlerin yükselişini sürdürmesine tanık olmamız beklenmelidir (Eser, 2020). Bununla birlikte küresel kapitalizmin “çoklu krizi”nin ülkelerin toplumsal- sınıfsal dinamiklerini harekete geçirerek ve siyasal alanı yeniden yapılandırarak, demokrasinin eşitlik, katılım ve özgürlük temelinde geri dönüşünü ve demokrasinin radikalleşmesi sürecini başlatması da olasıdır. Ancak neoliberal hegemonya krizinin demokrasiyle neoliberalizm arasındaki uzlaşmayı bitirdiğine işaret eden Wolfgang Streeck’in (2016) belirttiği gibi, “demokrasiyi kurtarmak için önce neoliberal kapitalizmin bu biçimiyle tüm bağlarının koparılması” gerekiyor. “Büyük Gerileme”nin ya da “demokrasinin çöküşü”nün nasıl durdurulup tersine çevrilebileceği ise bir süre daha tartışılmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

Alvaredo, F, L. Chacel, T. Piketty, E. Saez ve G. Zucman (der.) (2018) Dünya Eşitsizlik Raporu, T. İş Bankası yayınları.

Bayındır, D (2020) (der.) Salgın, Tükeniş Çağında Dünyayı Yeniden Düşünmek, Tellekt, İstanbul.

Başkaya, F (2016) Bir Başka Uygarlık İçin Manifesto, Yordam kitap.

Berezin, M (2011) Neoliberal Zamanlarda Liberal Olmayan Politikalar, Yeni Avrupa'da Kültür, Güvenlik ve Popülizm, Çev: E.Köksaldı, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayını.

Brown, W (2020) Neoliberalizmin Haraberelerinde, Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi, Metis yayınları.

Bourdieu, P (1986) " The Forms of Capital", G. Richardson (der.) Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, New York: Greenwood Press.

Crouch, C (2016) Post- Demokrasi, Çev. E. Zeybekoğlu, Dost yayınevi.

D'alisa, G, F. Demaria ve G. Kallis (der.) (2020) Küçülme, Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı, Metis yayınları, İstanbul.

Dardot, P ve C. Laval (2012) Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal toplum Üzerine Bir Deneme, Çeviren: F. Taylan ve İ. Ergüden, Bilgi Üniversitesi Yayınları.

European Environment Agency (EEA) Economic Losses from Climate-related Extremes in Europe, <https://www.eea.europa.eu/ims/ecenomic-losses-from-climate-related-extremes>, erişim 26.11.2021.

Eser, U (2015) " İktisatın krizi ve iktisatta yeni (anaakım) yaklaşımlar, İktisat ve Toplum, sayı: 59, Eylül.

Eser, U (2018) " İktisatta Yeni Nesil (Geç Neoklasik) Kuramlar, Devletin Dönüşümü ve Kalkınma Paradigmasına Yansımaları, Fiscoeconomia, Sosyal Bilimler Dergisi,Cilt:2, Şubat, Özel sayı 1, 28-70. <http://dx.doi.org/10.25295/fsecon.2018.s1.002>

Eser, U (2019) " Uluslararası yeni işbölümünde meta zincirlerinin kazananları ve kaybedenleri", İktisat ve Toplum, sayı: 103, Mayıs.

Eser, U (2020) “ Otoriterleşen popülizm ya da yükselen yeni otoriterlik”, İktisat ve Toplum, Sayı: 120, Ekim.

Fine, B ve D. Milonakis, (2014) İktisat Emperyalizminden Acayip İktisata, İktisat ve Diğer Sosyal Bilimler Arasında Değişen Sınırlar, Heretik yayınları.

Gandesha, S (2018) “ Understanding right and left populism” J. Morelock (der.) Critical Theory and Authoritarian Populism, University of Westminster Press içinde, s:49-70.

Geiselberger, H (2017) Büyük Gerileme: Zamanımızın Ruh Hali Üstüne Uluslararası Bir Tartışma, Çev: M. Şahin, A. Biçen, A.N.Bingöl, O Kılıç, Metis yayınları, İstanbul

Harven, M (2016) Hayali Sermaye, Popüler Kültürde ve Gündelik Yaşamda Finansallaşma, Koç Üniversitesi yayınları.

Harvey, D (2012) Sermayenin Sınırları, Tan Kitabevi.

Harvey, D (2011) Sermayenin Mekanları, Eleştirel Bir Coğrafyaya Doğru, Sel yayıncılık.

Harvey, D (2017) Dünyanın Halleri, Sel yayınları.

Hodgson, G.M. (2016) “ How capitalism actually generates more inequality”, <https://economics.com>. erişim 19.08.2019

International Institute of Finance (IIF) (2020) Global Debt Monitor, Attack of the Debt Tsunami.

International Energy Agency (İEA) Global Energy Review 2021, <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2021>, erişim 09.11.2021

Jessop, B (2019) “ Authoritarian neoliberalism: periodization and critique”, South Atlantic Quarterly, 118 (2), April, 343-361. <https://doi.org/10.1215/00382876-7381182>

Kaplinsky, R (2000) Spreading the gains from globalization: What can be learned from value chain analysis?” Institute of Development Studies Working Paper,110.

Lapavitsas, C (2019) Üretmeden Kar Etmek, Koç Üniversitesi Yayını.

Lapavitsas, C (2010) Finansallaşmış kapitalizm: kriz ve finansal müsadere”, C. Lapavitsas (der.) Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi, Yordam Kitap, İstanbul içinde,s: 25-74.

Levitsky, S ve L.A. Way (2013) *Competitive Authoritarianism, Hybrid Regimes After the Cold War*, Cambridge University Press.

Levitsky, S ve D. Zıblatt (2018) *Demokrasiler Nasıl Ölüyor*, Çev. D.Dinç, Salon yayınları.

Levitsky, S ve L.A. Way (2020) "The new competitive authoritarianism", *Journal of Democracy*, January, 31 (1), 51-65.

Mason, P (2015) *Kapitalizm Sonrası, Geleceğimiz İçin Bir Kılavuz*, Yordam kitap.

McKinsey Global Institute (2018) "Solving the productivity puzzle", February. <https://www.mckinsey.com/solving-the-productivity-puzzle>, erişim 06.05.2019.

McKinsey Global Institute (2021) *A Sustainable Inclusive and Growing Future for the United States*, <https://www.mckinsey.com/featured-insights/sustainable-inclusive-growth/>, erişim 12.11.2021

Milanovic, B (2018) *Küresel Eşitsizlik, Küreselleşme Çağı İçin Yeni Bir Yaklaşım*, Efil yayınevi.

Milanovic, B (2021) *Kapitalizm Tek Başına, Dünyaya Hükmeden Sistemin Geleceği*, Efil yayınevi.

Mouffe, C (2019) *Sol Popülizm*, Çev: A. Yanık, İletişim yayınları.

Mounk, Y (2021) *Demokrasinin Halkla İmtihanı, Liberal Demokrasinin Krizi, Otoriter Popülizmin Yükselişi*, Çev: İ. Özekmekçi, h20 yayıncılık, İstanbul.

Öniş, Z ve M. Kutluay (2020) "The global political economy of right-wing populism: Deconstructing the paradox", *The International Spectator*, 2020, <https://doi.org/10.1080/03932729.2020.173116>, erişim 08.06.2020

Özbudun, E (2016) *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Palano (2019) "The "democratic recession" and the crisis of liberalism", A. Colombo, A ve P. Magri (der.) *The End of A World, The Decline of the Liberal Order*, ISPI Annual Report 2019, 37/49, www.ispionline.it, erişim 08.10.2020;

Panitch, L ve S. Gindin (2019) *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması, Amerikan İmparatorluğunun Siyasal İktisadı*, Çev: Ü. Şenesen, Yordam kitap.

Panitch, L ve S.Gindin (2012) “Kapitalizmde krizler ve bu defaki krizler”, L. Panitch, G. Albo ve V. Chibber (der.) Bu Defaki Kriz, Socialist Register, Yordam Kitap.

Peck, J ve N. Theodore (2019) “ Still neoliberalism?”, South Atlantic Quarterly, 118 (2), April, <https://doi.org/10.1215/00382876-7381182>

Peet, R (2013) “Finansal kapitalizmin çelişkileri” Monthly Review, Şubat.

Polanyi, K (2016) Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri, Çev: A. Buğra, İletişim yayınları.

Rodrik, D (2018) “Populism and the economics of globalization”, Journal of International Business Policy, <https://doi.org/10.1057/s42214-018-4>, erişim 11.05.2020.

Rodrik, D (2020) “ Why does globalization fuel populism?”, Economics culture and the rise of right-wing populism, <http://www.nber.org/papers/w27526>, erişim 16.07.2020

Shaikh, A (2018) Kapitalizm, Rekabet, Çatışma, Bunalımlar Çev: Ü. Şenesen, Kırmızı yayınları.

Sözen, Y (2018) Demokrasi, Otoriterlik ve Populizmin Yükselişi, Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu, DPF 2017-RR01

Skidelsky, R (2021) Para ve Devlet, Ana Akım İktisadın Eleştirisi, Çev: B. Gönülşen, Tellekt, İstanbul.

Streeck, W (2016) Satın Alınan Zaman, Demokratik Kapitalizmin Gecikmiş Meşruiyet Krizi, Çev: K. Kabadayı, Koç Üniversitesi yayını.

Streeck, W (2021) Kapitalizm Nasıl Sona Erecek? Aksayan Bir Sistem Üzerine Yazılar, Çev: B. Doğan, Tellekt, İstanbul.

Stiglitz, J.E. (2002) Globalization And its Discontents, New York: Norton. Çev: A. Taşçıoğlu ve D. Vural, Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı, Plan B, İstanbul.

Stiglitz, J. (2019) “The end of neoliberalism and the rebirth of history”, <https://www.projectsyndicate.org> , erişim 08.11.2019.

Türkeş, M (2021) “ Sera gazları, kuvvetlenen sera etkisi ve küresel iklim değişikliği”. İktisat ve Toplum, sayı: 129, Temmuz.

Uğur, A (2021) Antroposen: İklim krizi mi? Yoksa uygarlık krizi mi?, Reflektif Journal of Social Science, Vol: 2 (3).

Türkyılmaz, O (2022) “Kapitalizmin yeşil yalanları”, <https://www.birgun.net/haber/kapitalizmin-yesil-yalanlari-371581>, erişim 03.01.2022

Yıldırım, M (2020) “ Pandeminin karanlık tarafı: İnsan, yaban, yeryüzü”, D. Bayındır (der.) Salgın, Tükeniş Çağında Dünyayı Yeniden Düşünmek, Tellekt içinde, s: 123-153

Zizek, S (2011) Ahir Zamanlarda Yaşarken, Metis yayınları.

Zucman, G (2015) Vergi Cennetleri, Ulusların Gizli Zenginliği, Yordam kitap.

Zucman, G (2019) “ Global Wealth Inequality, NBER Working Paper, 25462.